

ÎN JURUL TRADUCERILOR DIN CLASICII GRECI ȘI LATINI *

DE

N. I. BARBU

Necesitatea traducerilor din clasicii greci și latini a fost de mult simțită în țara noastră. Chiar înainte de 23 August 1944, fosta «Casă a școalelor» organizase o colecție de traduceri din operele autorilor antici, dar traducerile publicate în această colecție erau mai proaste decât multe din traducurile publicate de unele edituri particulare. Trebuie observat că nici aceste traduceri nu erau prea bune și nici prea numeroase. Ca exemple de traduceri proaste publicate de fosta Casă a școalelor se pot cita *Verrinele, Germania, Politica lui Aristotel, Etica Nicomahică*, care este pur și simplu o traducere a unei traduceri germane. Nici stilul și nici fidelitatea față de original nu se ridicau, în aceste traduceri, la nivelul cerut pentru ca astfel de lucrări să poată fi numite traduceri.

În anii puterii populare, în cadrul revoluției culturale din țara noastră, în ultimii ani s-a pornit temeinic și sistematic la efectuarea traducerii unor opere clasice de mare valoare.

Editurile și-au făcut planuri de traduceri din clasicii greco-latini, planuri care au fost coordonate pe plan intereditorial și ministerial. S-au organizat rațional etapele prin care trebuie să treacă o traducere de la contractare și până la apariția în librărie. Astfel, o traducere nu este angajată astăzi de o editură până când nu se cere un referat sau mai multe din partea unor specialiști, care sînt chemați să-și spună cuvîntul asupra calităților și lipsurilor traducerii. Astăzi, în editură există un redactor de carte, care are în grijă toate lucrările necesare până la apariția traducerii. Astăzi, se fac controale și revizii științifice, între editură și autori există o continuă colaborare.

* În ultimii ani, în planurile citorva edituri au intrat și traduceri din operele clasicilor greci și latini. Aceste traduceri, foarte utile pentru cultura noastră, ridică numeroase probleme de fond și de formă. Catedra de filologie clasică a socotit utilă o discuție asupra problemei traducerilor din grecește și latinește. Discuția care s-a dus în cadrul catedrei a ajuns la concluzia că o dezbateră în sînul Societății de studii clasice, în prezența unor reprezentanți ai editurilor și ai Ministerului Învățămîntului, ar fi cît se poate de binevenită. În vederea acestei dezbateri, s-a constituit o comisie alcătuită din următorii tovarăși: N. I. Barbu, responsabil, P. Creția, A. Frenkian, F. Fugaru și T. Vasilescu. Membrii comisiei au strîns unele materiale, în legătură cu problema în discuție, iar responsabilul a redactat raportul, sistematizînd materialul și punctele în discuție și exprimîndu-și unele păreri proprii.

Toate aceste măsuri organizatorice au făcut ca, într-un timp relativ scurt, să se traducă comparativ mai mult decât în trecut, iar calitatea traducerilor să sporească considerabil. Astfel, în ceea ce privește alegerea operelor redată în românește, s-a pornit bine traducându-se din Tacit, Aristotel, Appian, tragicii greci, Vergiliu, Plutarh, Ovidiu. După cîte știm, sînt în curs de apariție sau planificate și alte traduceri, precum: *Istoriile* lui Herodot, opera lui Titus Livius, *Viețile* lui Plutarh, *De rerum natura* de Lucrețiu și altele. Așa cum am spus, calitatea traducerilor apărute e cu mult superioară celor din trecut, iar interesul cu care au fost primite de publicul cititor arată că, în cadrul revoluției noastre culturale, pentru valorificarea moștenirii culturale a antichității greco-latine, aceste traduceri au fost foarte binevenite.

Cu toate succesele obținute pînă acum, există unele lipsuri, care se cer remediate, pentru ca opera la care s-a pornit să-și dea adevăratele roade. Lipsurile pe care le-am constatat atît în ceea ce privește planul de publicații, cît și în ceea ce privește calitatea traducerilor ne-au îndemnat să studiem încă o dată problema traducerilor și să facem unele propuneri de îmbunătățire.

Așa cum am spus, este bine că s-a tradus din Appian, Vergiliu, Tacit, Aristotel, Ovidiu. Sînt totuși autori despre care nu știm dacă figurează în planul vreunei edituri și care ar fi trebuit traduși totuși printre primii, precum: întreaga operă a lui Salustiu, discursurile lui Cicero, opere absolut necesare pentru cunoașterea de la izvor a luptei de clasă la Roma în perioada războaielor civile, operele lui Marțial și Iuvenal, poezii realști din epoca Flaviilor, Tacit, Polibiu, Dio Cassius. Nu sînt aci decît cîteva exemple. Nu există un plan bine coordonat de traduceri în cadrul diferitelor edituri, alcătuit cu colaborarea unor specialiști.

În ceea ce privește calitatea traducerilor, deși, așa cum am spus mai înainte, s-au făcut mari progrese, mai persistă încă o serie de lipsuri. Astfel, în Appian, *Războaiele civile*, II 98, textul grecesc Πλάτωνος αιλήσας τήν περι ψυχής συγγραφήν a fost tradus prin «ceru să i se dea tratatul lui Platon despre suflet».

Greșeala constă în faptul că συγγραφήν a fost tradus prin tratat. Se știe însă că *Phaidon*, căci despre această carte este vorba, nu este un tratat, ci un dialog. Cuvîntul «tratată» nu-i bine întrebuințat în acest caz. În traducerea din Suetoniu, *Caesar*, LV, p. 31, citim următoarea frază: «Găsesc chiar cîteva exemplare publicate de el nu cu titlul «Pentru Metellus» ci „Pe care l-a scris pentru Metellus”, deși discursul vorbește în persoana lui Caesar, dezvinovățindu-se pe sine și pe Metellus de acuzațiile detraкторilor lor comuni». Expresia «discursul vorbește în persoana lui Caesar» întunecă sensul frazei, iar cititorul nu înțelege exact despre ce este vorba. Cine se dezvinovățeste, discursul?

În original este *Cum ex persona Caesaris sermo sit*, ceea ce vrea să spună că «Caesar însuși vorbește». În traducerea *Eneidei*, cuvîntul *terrae* este tradus prin *olaturi*. Dar cuvîntul «olaturi» are nevoie el însuși de o notă explicativă în românește. Deci cititorul trebuie să urmărească nu numai notele explicative pentru cuvintele latinești, ci și pentru cele românești. În introducerea la traducerea operei *De officiis* a lui Cicero *De divinatione* este tradus prin «despre divinitate», în realitate *De divinatione* este «despre divinație». În traducerea *Războaielor civile* ale lui Appian, o dată (2,29) ἔξω τῆς πόλεως este tradus prin «în afara orașului». Aici ἡ πόλις = Roma. Altă dată (5,15) τήν πόλιν este tradus prin Roma. Deci nu s-a păstrat o consecvență în traducerea aceluiași cuvînt. De asemenea, ὁ δῆμος este tradus cînd «popor», cînd «norod», cînd «plebe», fără să se arate, într-o notă explicativă, care a fost motivul schimbării traducerii. Pentru realitățile politice romane deosebirea dintre traducerea termenilor *populus* și *plebs* este esențială.

În unele introduceri (Suetoniu) apar cuvinte ca *națiune* în loc de *popor*; *revoluție* în loc de *complot*, *nobiles* redat prin patricieni, deși este vorba despre numizi.

Am dat numai cîteva exemple de greşeli strecurate în unele traduceri. Nu însemnează că nu mai sînt și altele. Problema care ne preocupă nu este de a le înșira acum pe toate, ci de a vedea ce trebuie făcut, pentru ca pe viitor să nu se mai repete, iar traduceri să atingă cel mai înalt nivel și cantitativ și calitativ. Pentru a sistematiza implicațiile problemei în discuție, ne vom opri asupra a două mari întrebări pe care le ridică problema traducerilor: 1. Ce să se traducă; 2. Cum să se traducă.

Ce să se traducă. Așa cum am spus mai înainte, dacă cercetăm lista traducerilor publicate, constatăm că nu există nici o operă despre care să se poată spune că n-ar fi trebuit tradusă. Astfel, fie operele sau fragmentele din operele poetice în versuri, — Ovidiu, tragicii, Lucrețiu, Vergiliu — fie operele în proză — Cicero, Appian, Plutarh, Suetoniu, Tacit — toate meritau să fie date în traducere publicului cititor. Firește că, așa cum am spus, prin aceasta nu s-a epuizat lista operelor care ar trebui traduse. Pe de altă parte nu toți autorii prezintă aceeași urgență. Soțotim că ar trebui să se studieze problema de către o comisie, care ar urma să alcătuiască o listă, iar lista să fie apoi discutată de forurile competente, Edituri — Ministere. Dar întrebarea care are cele mai multe implicații este:

2. Cum să se traducă? Problema aceasta ridică următoarele întrebări: proză sau versuri pentru originalele în versuri; fidelitatea traducerii; stilul; folosirea altor traduceri; revizia traducerii; reeditările de traduceri; introducerea și notele. Să începem pe rînd discutarea acestor puncte.

Proză sau versuri. Toată lumea este, firește, de acord că o operă antică în versuri ar trebui tradusă în românește în versuri izbutite. Este un principiu a cărui realizare ar fi salutată întotdeauna cu entuziasm. Practica ne arată însă că în calea înfăptuirii acestui principiu se ridică mari greutăți, avînd drept consecințe realizarea unor traduceri care nu se ridică la nivelul dorit. Există, desigur, traduceri foarte izbutite, realizate de traducători de talent, ca Murnu și Naum, dar traduceri în versuri de acest fel sînt rare. Dacă s-ar adopta, fără nicio excepție, principiul că orice operă antică în versuri trebuie tradusă în versuri, ar însemna ca unele opere să aștepte adesea zeci de ani pînă ce să se găsească traducătorii de talent care să le facă cunoscute publicului cititor. Dar nevoile culturale cer să fie cunoscute cît mai devreme multe din operele antice în versuri, pentru care nu s-au găsit încă traducători de talent. Așadar nevoia de a se cunoaște conținutul unei opere antice în versuri justifică traducerea în proză, dacă nu s-a găsit un traducător de talent, care s-o redea în versuri. În orice caz, unei traduceri proaste, adică infidele față de conținut și schimonosită din punctul de vedere al frazei românești, este întotdeauna de preferat o bună traducere în proză.

Fidelitatea traducerii. Este una dintre condițiile esențiale ale unei traduceri izbutite și care ridică, la tot pasul, numeroase probleme. O traducere este fidelă atunci cînd redă exact conținutul originalului, adică atunci cînd nu pierde nimic din original, nu adaugă nimic și nu alterează conținutul originalului. De pildă, în Appian, *Războaiele civile*, V, 111, textul grecesc sună: ἀράμενα τὰ βραχέα τῶν ἰστίων. Traducerea românească spune: «ridicînd pînzele». Traducerea a omis cuvîntul βραχέα. Deci, în acest punct, traducerea, săvîrșind o omisiune, n-a mai fost exactă, a păcătuit prin pierderea unei părți din sensul originalului. Într-o traducere din Ovidiu, traducere în versuri, cursivă, clară, atrăgătoare, s-au făcut multe adausuri la conținutul originalului. Astfel, primele patru versuri, din prima elegie a primei cărți a *Tristelor* sună:

*Parue, nec inuideo, sine me, liber, ibis in Urbem,
Ei nihil quod domino non licet ire tuo.
Vade, sed incultus, qualem decet exsulis esse.
Infelix, habitum temporis huius habe.*

Traducerea românească sună:

«Pornește cărticică, spre patrie! Te du!
Așa-a fost să fie, să te întorci doar tu,
Și să rămîn tot singur, cu autorul tău,
«Răpus de nostalgie și de păreri de rău.»

Lăsînd celelalte nepotriviri dintre traducere și originalul latinesc, ne oprim numai asupra expresiilor «Așa a fost să fie» și «Răpus de nostalgie și de păreri de rău», cărora nu le corespunde nimic în versurile latinești. Exemplul arată că aici s-a greșit adăugîndu-se ceva originalului din care se traduce.

Iată acum și un exemplu de redare a conținutului, dar într-o formă care poate duce la interpretări greșite. În *Viața* lui August, capitolul al XX-lea, Suetoniu spune: *Ianum Quirinum semel atque iterum a condita Urbe ante memoriam suam clausum . . . ter clausit*. Traducerea românească spune: «Templul lui Quirinus care nu fusese închis . . . după amintirea sa, a fost închis de trei ori». Așadar cuvintele *ante memoriam suam* au fost traduse prin «după amintirea sa». Se pare că traducătorul a voit să înțeleagă: «după cît își aducea el aminte». Dar textul latinesc spune clar: «Înainte de vremea cînd trăia el», adică «înaintea lui». Deci traducerea, printr-o expresie echivocă, poate da naștere la înțelegeri greșite.

Nu-i nevoie să mai stăruim asupra acestui punct, deoarece toată lumea este de acord că o traducere nu trebuie să piardă nimic din textul original, nici să nu-i adauge ceva, nici să redea confuz sau greșit originalul. Problema grea care se pune traducătorului, după ce a înțeles bine textul, este aceea a stilului în care-l traduce. Trece deci la problema stilului unei traduceri.

Stilul. După ce a înțeles ideile textului, traducătorul trebuie să le redea în românește în așa fel, încît cititorul să nu simtă că este vorba de o traducere, ci să aibă impresia că textul a fost scris de un autor român direct în românește. Pentru aceasta, traducătorul nu va șovăi să traducă: un m.m.c.p. latinesc printr-un perfect românesc; o temporală, construită în latinește cu conjuncția *cum* cu m.m.c.p. prin gerunziul românesc ș.a.m.d. Sint lucruri de la sine înțelese, și nimeni nu va putea aduce învinuiri unui traducător pentru că nu s-a ținut cuvînt cu cuvînt de textul latinesc, ci a înlocuit construcțiile latinești prin construcții românești care să evite nefirescul și schimonosirea în fraza românească.

Dar problema redării fidele a stilului unui autor antic se pune abia după ce au fost rezolvate greutățile provenind din deosebirile de construcție între cele două limbi. Autorii antici au avut fiecare stilul său și de multe ori deosebirile de stil între doi antici, de pildă între Cicero și Salustiu, sau între două opere ale aceluiași autor — Tacit în *Dialogus* și Tacit în *Annales*, sau Cicero în *Discursuri* și Cicero în *Scrisori* — erau mai mari decît între doi autori romîni. De aceea, traducătorul va trebui neapărat să facă efortul de a se apropia cît mai mult posibil de stilul autorului din care traduce. Spre a înlesni o mai ușoară urmărire a discuției, vom împărți problemele de stil în două: 1. probleme de sintaxă și 2. probleme de vocabular.

Probleme de sintaxă. Cea dintîi dificultate și problemă care se ridică în calea unui traducător din grecește sau din latinește este aceea a redării unei fraze ample, cu multe subordonate. Procedul obișnuit în asemenea împrejurări a fost acela de a se tăia fraza amplă, să zicem fraza cu 7-8 subordonate, în 3-4 fraze scurte sau în 2-3 fraze scurte și cîteva propoziții independente. Socotim că este un procedeu cu totul greșit, deoarece, prin aceasta, traducătorul pornește de la premisa neîntemeiată că în limba romînă nu se pot construi fraze ample. Așadar, tăind o frază latinească sau grecească în fraze scurte, traducătorul greșește de două ori: o dată față de stilul autorului din care traduce și, în al doilea rînd, față de limba romînă, la a cărei cultivare traducerile pot contribui în mare măsură. Dăm

un exemplu: Plutarh, în capitolul al XVI-lea al *Vietii* lui Alexandru, istorisește bătălia de la Granicus. Iată o frază tradusă cît se poate de aproape de textul grecesc: «Parmenion îl sfătua să nu s-avînte în primejdii în acea zi, dar Alexandru, zicînd că i-ar fi rușine de Hellepont, dacă s-ar teme să treacă rîulețul Granicus, s-aruncă îndată în rîu cu treisprezece cete de călăreți și, avîntîndu-se călare împotriva săgeților dușmane și împotriva malurilor prăpăstioase, înșesate de arme și de cai, izbit din toate părțile și udat de valuri, s-a părut că și-a condus armata mai mult nebunește și fără socotelă, decît cu chibzuială». Să tăiem această frază lungă în cîteva scurte. Am putea obține următoarea formă: «Parmenion îl sfătua să nu se avînte în primejdii în acea zi. Alexandru i-a răspuns că i-ar fi rușine de Hellepont, dacă s-ar teme de rîulețul Granicus. Alexandru s-aruncă îndată în rîu cu treisprezece cete de călăreți și se avîntă călare împotriva săgeților dușmane și împotriva malurilor prăpăstioase, înșesate de arme și de cai, izbit din toate părțile și udat de valuri. Alexandru a părut că și-a condus armata mai mult nebunește și fără socoteală, decît cu chibzuială». Se vede ușor cît de mult pierde expunerea faptului în forma a doua a traducerii. Într-adevăr, Plutarh a expus faptul într-o singură frază, pentru că, în mintea lui, diferitele momente ale faptului sau succedat cu atîta repeziciune, încît biograful n-a putut să le separe prin pauzele pe care le introduc, în chip firesc, frazele juxtapuse. Prin urmare, fraza antică, latină sau greacă, trebuie respectată în toată amploarea ei, atît cît îngăduie limba romînă.

În același fel trebuie procedat și cînd este vorba de un text cu fraze scurte. Cicero, într-o scrisoare către Atticus (X,15,4), scrie, într-un stil foarte concis, între altele: *De sorore laudo. De Quinto puero datur opera. Spero esse meliora*. Traducerea exactă, și ca înțeles și ca stil, ar trebui să sune cam astfel: «În privința surorii, te felicit. În ceea ce-l privește pe tinărul Quintus, ne dăm silința. Nădăjduiesc c-o să fie mai bine». Se va obiecta: cititorul nu înțelege despre ce este vorba, dacă nu se desfășoară o frază amplă. Răspuns: orice explicații se vor da în note, fiindcă Cicero a scris pentru Atticus, nu pentru cititorul modern, iar cititorul modern trebuie să retrăiască atmosfera în care a scris Cicero lui Atticus.

Așadar, traducătorul este obligat să respecte cît mai mult cu putință concizia sau amplitudinea frazei pe care o traduce.

O altă problemă care are importanță în redarea cît mai exactă a stilului unui autor este aceea a ordinii propozițiilor în frază și a cuvintelor în propoziție. Și aci trebuie să se pornească de la context și să se respecte ordinea de acolo atît cît îngăduie limba romînă. Tacit spune, la începutul *Analelor*: *Urbem Romam a principio reges habuere. Libertatem et consulatum L.Brutus instituit*. Și în romînește trebuie să se respecte topica latină, dacă limba romînă o îngăduie și, într-adevăr, o îngăduie, fiindcă se poate traduce foarte bine: «Orașul Roma la început l-au stăpînit regii. Libertatea și consulatul le-a întemeiat L. Brutus». Accentul la Tacit cade pe *Urbem Romam* și pe *Libertatem et consulatum* și de aceea le-a și așezat la început.

Dacă limba romînă îngăduie, nu este motiv să se schimbe. Traducătorul trebuie să cunoască valoarea stilistică a topiceii latine și grecești și a celei romîne, pentru ca, în romînă, să se obțină un echivalent stilistic.

Într-adevăr dacă am traduce: «Regii au stăpînit la început Roma. L.Brutus a întemeiat libertatea și consulatul», s-ar pierde accentul frazei latine:

Mai sînt, evident, și alte probleme ridicate de stilul sintaxei autorului din care se traduce, dar socotim că pentru toate se poate formula următorul principiu: să se respecte cît mai mult cu putință construcția frazei originalului, atît cît îngăduie limba romînă. Momentul în care trebuie părăsită construcția originalului grec sau latin trebuie să fie indicat de sentimentul forțării limbii romîne. Dar ar fi o greșeală să nu se respecte amplitudinea sau

scurtimea unei fraze grecești sau ordinea cuvintelor și propozițiilor în frază, dacă limba română o îngăduie.

Vocabularul. Problemele de vocabular, deși, la prima vedere, par mai ușoare decât cele de sintaxă, sînt totuși cel puțin tot atît de complicate, dacă nu și mai complicate decât cele de sintaxă.

Prima condiție a vocabularului unei bune traduceri este aceea a proprietății termenilor. În primul rînd, trebuie luați în considerare termenii tehnici, specifici civilizațiilor și culturilor antice, care n-au corespondenți în limba română. Uzul traducerilor din latinește și grecește a și stabilit norma pentru unii termeni. Astfel, toată lumea traduce astăzi consul=consul, quaestor = cvestor, praetor=pretor, στρατηγός = strateg; ἀρχων = arhonte, σισίτιον = sisitie, συνοικισμός = sinecism etc. Desigur că acești termeni sînt explicați prin scurte note în josul paginii. Dar acest uz nu s-a încetățenit pentru toți termenii tehnici și unii traducători redau cuvîntul lectica prin lectică, iar alții prin litieră. Părerii contrarii se exprimă și cînd este vorba de calendae, none, ide. Unii tovarăși sînt de părere să se transpună în date calendaristice romînești și, de pildă, în loc de nonele lui decembrie, să se zică 5 decembrie.

Personal, eu sînt de părere că, așa cum se zice arhonte, sinecism și strateg, se poate foarte bine spune și none, ide, calendae, cu explicații în note, deoarece acești termeni amintesc cititorului că este vorba de un calendar roman, care era diferit de cel romnesc. Sîntem, de asemenea, de părere să se spună lectică și nu litieră. Dacă termenul *consularis* se poate reda foarte ușor prin cuvintele «fost consul» lucrurile se complică atunci cînd este vorba de termeni de pură specialitate tehnică. Astfel, cuvîntul *τριήρης* lat. *triremis*, s-a încetățenit în romînește sub forma de «triremă», termen care trebuie explicat poate printr-o notă, deși se găsește în Dicționarul limbii romîne moderne editat de Academia R.P.R. Dar problema se complică atunci cînd este vorba de termeni ca ναύαρχος și πεντεκοντάρης. Ναύαρχος înseamnă și «comandant de corabie» și «amiral». Iar *κελευστής* înseamnă «șeful vîslașilor care dă măsura pentru mișcările vîslitului». În cazul termenului *ναύαρχος* se va traduce, de fiecare dată, «comandantul vasului» sau «comandantul flotei» după context, dar în cazul termenului *κελευστής* perifraza citată ar fi insuportabilă. În concluzie, sîntem de părere ca termenii tehnici să fie redați sub forma lor originală și explicați printr-o notă, ori de cîte ori traducerea lor în romînește ne-ar cere o perifrază mai mare de 2 — 3 cuvinte. Așa cum s-au încetățenit termenii polis, perieci, hiloții, dem, gerusia, cfor, tot așa se mai pot încetățeni și alți termeni. O dată stabilită însă o metodă de redare a unui termen tehnic trebuie urmată cu consecvență pînă la capăt.

Dar, oricît de mare ar fi numărul termenilor tehnici într-un text, el este totuși infim față de numărul celorlalte cuvinte, care nu ridică probleme mai puțin serioase. Și, ocupîndu-ne de celelalte cuvinte, care-și găsesc corespondente în limba română, am intrat din plin în stilistică. Un bun traducător trebuie să fie familiarizat cu principiile stilistice de bază, fără cunoașterea și respectarea cărora nu se poate concepe o traducere. Astfel, stilistica ne spune că a face stil înseamnă a face o alegere între diferitele mijloace pe care și le pune la îndemîna limba spre a exprima o idee. Astfel, pentru noțiunea exprimată de cuvîntul «a merge» există în limba latină mai multe cuvinte: *ire, ingredi, ambulare, pergere, incedere, uadere, uiam corripere, ferre gradum, pedibus ingredi*. Traducătorul care va reda invariabil toți acești termeni prin «a merge» va mutila pur și simplu stilul autorului. În cazul varianțelor menționate, *ire* înseamnă «a merge» și exprimă noțiunea în întrebuintărea ei cea mai obișnuită și mai lipsită de orice alte nuanțe de precizare. Verbul *ingredi* adăuga nuanța direcției, *ambulare* înseamnă «a umbla», *pergere* «a continua drumul, a ține drumul», *incedere* înseamnă «a merge țanțoș», *uadere* «a se duce spre», *uiam corripere* «a se așterne la drum». Aristotel, după ce a studiat stilul diferitelor opere poetice, a putut să spună

În *Poetica* 1457 b, Între altele: «orică cuvînt este sau un nume curent (κόριον) sau o glosă (γλῶττα) sau o metaforă (μεταφορά) sau un epitet ornant (κόσμος) sau creat de autor (πεποιημένον) sau lungit (ἐπεκτεταμένον) sau scurtat (ὕφηρημένον) sau modificat (ἐξηλασμένον)». Astăzi, stilistica a mers și mai departe și, în diferite studii asupra stilului autorilor, s-a constatat, de pildă, că proza atică spune ἀποθήσκειν «a muri», pe cînd tragediei zic, de obicei, θήσκειν, proza zice ἀπαντάω «a întîlni», pe cînd tragediei zic ἀντάω, cu alte cuvinte tragediei preferă cuvintele necompușe cu prepoziții celor compuse. Era desigur o revenire la o formă mai veche a cuvintelor, care, prin vechimea lor, dădeau contextului o nuanță arhaică. Traducătorul român va căuta să găsească mijlocul de a arhaiza puțin expresia. De altfel, și în romînește avem cazuri similare. Astfel, astăzi toată lumea spune «cu deosebire». Dar, dacă voim să arhaizăm puțin expresia, putem spune «cu osebite». Nu trebuie confundată întrebuintărea unor arhaisme cu presărarea unei traduceri cu provincialisme, care cer note explicative.

Cu această am ajuns la problema arhaismelor într-o traducere, legată de aceea a provincialismelor, a neologismelor etc. Principiul după care ar trebui să se conducă orice traducător este acela că arhaismele nu sînt binevenite decît acolo unde le cere contextul grec sau latin. Dacă, de pildă, într-un text antic din secolul al V-lea î.e.n. se găsește citat un fragment din Homer, spre a se face o deosebire între stilul homeric și cel al autorului la care se găsește citat, s-ar putea încerca o ușoară arhaizare a versurilor homerice. Dar a traduce pe Platon sau Demostene sau chiar pe Xenofon într-un stil arhaizant este o mare greșeală. Credem că provincialismele nu-și au locul într-o traducere din clasicii greci și latini. Limba noastră literară pune la îndemîna traducătorului destule mijloace spre a rezolva problemele de traducere pe care le ridică un text antic. Pe de altă parte, sînt destule cuvintele grecești și latinești, care cer explicații în note, pentru a mai da note explicative și la cuvinte romînești. Socotim, de asemenea, că, fără a le evita sistematic, traducătorul nu trebuie să facă abuz de neologisme.

Personal, aș fi înclinat să cred că avînd în vedere că este vorba de a traduce texte scrise cu două mii și mai bine de ani în urmă — între un neologism și un cuvînt mai vechi care exprimă același lucru ar trebui ales cuvîntul vechi. Astfel, între «important» și «însemnat» eu aș alege cuvîntul «însemnat». Între «ilustru» și «de vază» eu aș alege pe «de vază».

Prin urmare, ca un principiu general, se poate spune că traducătorul nu trebuie să considere cu ușurință traducerea nici unui cuvînt, pentru a nu reda cuvintele latinești și grecești obișnuite prin termeni romînești prea colorați și invers. «Însemnările» lui Caesar despre războiul cu galii trebuie traduse în așa fel încît să se simtă și în romînește că sînt, așa cum a spus Cicero, *nudi atque uenusti*, adică «lipsite de orice coloratură poetică și totuși pline de farmec», pe cînd în «Războiul cu Iugurtha» al lui Salustiu să se reliefeze de la primele fraze moralistul și psihologul.

N-am epuizat, firește, problemele care se ridică în legătură cu stilul, dar din cele cîteva exemple se poate desprinde complexitatea greutăților cărora trebuie să le facă față traducătorul, care, spre a izbuti, trebuie să fie înarmat cu o adîncă cunoaștere a limbii din care traduce, să fie familiarizat cu realitățile economice, sociale, politice, juridice și, în general, cu cele mai variate aspecte ale civilizației și culturii în care s-a plămădit opera tradusă și, mai ales, să depună un efort susținut de a nu traduce nimic la întîmplare.

Consultarea altor traduceri. În principiu, se recomandă să se consulte alte traduceri ale textului din care se face traducerea în romînește, mai ales pentru pasajele obscure, provenite adesea dintr-o tradiție manuscrisă nesigură sau contradictorie. Cu toate acestea, consultarea traducerilor n-ar trebui să vină decît în ultimul moment, după ce traducătorul a făcut singur toate eforturile necesare de a rezolva problemele pe care le ridică un text. Dacă va proceda altfel, traducătorul va fi influențat, fără să-și dea seama, de

traducere în mularea frazei românești după original. Numai o lungă examinare a textului din care se traduce și o îndelungată meditare poate fi cu adevărat rodnică.

Stilizatorul. În unele cazuri s-a folosit metoda întrebuițării așa-zisului «stilizator». Procedeu constă în aceea că un specialist a tradus, de pildă, un text grecesc într-o primă formă, care să redea, cât se poate de fidel, originalul. După aceea, traducerea era înmînată unei alte persoane, așa-zisului «stilizator», care, fără să aibă cunoștință de original și, poate, cine știe, fără să cunoască o iotă din originalul grec sau latin, venea și «stiliza» adică înfrumusețea fraza românească, așa cum credea el de cuviință. Bineînțeles, rezultatul nefast nu întârzie să se vadă, deoarece propunerile acestei persoane străine de contactul cu textul din care se traducea nu făceau decât să strice, să se depărteze de text, să falsifice conținutul, să înstrăineze forma.

În lumina celor spuse mai sus despre stil, absurditatea procedurii apare cât se poate de clar. Într-adevăr, cum o să poată să îmbunătățească o traducere din Tacit, să zicem din primul capitol al primei cărți a Annalelor, cineva care nu știe ce deosebire este între *potentia*, *potestas*, *dominatio*, *ius consulare*, *imperium*, termeni folosiți de autorul latin spre a caracteriza simplu și lapidar, diferitele feluri de putere politică apărute în decursul istoriei Romei? Cum o să poată îndrepta o traducere din grecește cînd nu știe deosebirea de nuanțe, să zicem, dintre compusele verbului ὄραω?

Numai specialistul singur poate să-și dea seama, și deci trebuie să și răspundă, de exactitatea traducerii, de proprietatea termenilor, de redarea virtuților stilistice ale originalului. Este adevărat că traducătorul poate să supună oricărei persoane traducerea, și este bine și recomandabil s-o facă, spre a-și da părerea în privința cursivității și firescului frazei românești. Persoana căreia i s-a încredințat traducerea poate indica traducătorului pasajele obscure sau neconforme cu spiritul limbii române, dar îndreptările de rigoare trebuie să le facă traducătorul însuși. Dealtfel, editurile au responsabili de carte, redactori etc., care citesc și indică traducătorului pasajele care par că nu merg în limba română.

Controlul și revizia traducerii. Nu încapă nici o îndoială că o traducere trebuie supusă unui control științific și, dacă este necesar, chiar revizuită. Dar acest control trebuie făcut de un specialist, care să cunoască cel puțin în chip egal cu traducătorul limba din care se traduce. Cel puțin egal, deoarece logic este și chiar necesar s-o cunoască, dacă este posibil, și mai adînc, pentru a putea să-și dea seama de eventualele greșeli.

Pe de altă parte, cel care face revizia trebuie să fie pe cât de riguros în sondajele pe care le face asupra traducerii, pe atît de obiectiv în arătarea calităților și lipsurilor traducerii. O traducere poate păcătui în diferite feluri: de pildă, poate fi foarte fidelă față de conținut, dar cu lipsuri de stil sau poate fi foarte frumoasă, dar infidelă, sau poate avea lipsuri în traducerea unor termeni tehnici etc. Toate aceste eventualități trebuie urmărite cu grijă și arătate cu obiectivitate, deoarece și concluziile pot diferi. Pentru cîteva lipsuri în redarea unor termeni tehnici, de pildă, nu însemnează că o traducere trebuie respinsă. Traducătorul, printr-un nou efort, poate remedia aceste lipsuri. De asemenea, nu însemnează că, dacă traducătorul a redat un *cum* cu m.m.c.p. printr-un participiu, iar revizorul ar fi de părere să se traducă prin *dupō ce +* indic., traducerea este greșită. Dar trebuie respinsă cu hotărîre orice traducere care are greșeli de conținut sau care schimonosește la tot pasul limba română. Pe de altă parte, a revizui nu înseamnă a refăce o traducere. Autorul traducerii răspunde de toate greșelile care eventual s-au strecurat în redarea originalului grec sau latin.

Introducerile și notele. Introducerile și notele constituie luminile absolut necesare pe care le pune traducătorul la îndemîna cititorului, pentru a-l ajuta să pătrundă cît mai adînc în atmosfera economică, socială și politică în care a trăit autorul antic și a înțelege deci mai bine opera tradusă. Dacă introducerile și notele sînt lumini pentru citi-

tor, atunci aceste lumini trebuie să fie cât mai vii și adevărate. Este necesar ca fiecare traducere să fie precedată de largi introduceri și însoțită la tot pasul de note lămuritoare. Prin introduceri largi înțelegem expuneri în care cititorul să vadă limpede viața economică, socială și politică în care a trăit autorul și firele care l-au legat pe autor de această viață. Dacă, de pildă, într-o introducere la o traducere a operelor lui Tacit, traducătorul se va limita la o înșirare a principalelor date din viața istoricului, introducerea nu va ajuta mult pe cititor. Înainte de a expune viața lui Tacit, introducerea va trebui să arate în ce moment al evoluției sale se găsea societatea sclavagistă romană, care era forma de guvernământ, cum se desfășura lupta de clasă, care erau clasele și grupurile sociale în luptă, care era situația culturii, pentru ca, trecându-se apoi la biografia lui Tacit, să se arate din ce categorie socială a făcut parte, care a fost atitudinea lui politică etc. Dacă se va spune, de pildă, pur și simplu că Tacit a fost praetor în 88, lucrul nu va lumina prea mult pe cititor, dacă cititorul nu va fi pus în curent cu atmosfera politică din timpul domniei lui Domițian, așa cum, de altfel, toată cariera politică a lui Tacit nu va putea fi înțeleasă la justa ei valoare, dacă nu se vor da suficiente lămuriri asupra împăraților pe timpul cărora și-a desfășurat Tacit activitatea. Pe de altă parte, trebuie făcute continuu legături între viața și opera istoricului. Când, de pildă, în *Annale* cititorul va lua cunoștință de unele păreri asupra republicii și, în general, asupra unor mecanisme ale constituției romane, el va trebui să fie lămurit asupra faptului că aceste păreri erau ale unui fost magistrat, care cunoștea bine mecanismele aparatului de stat roman. Notele explicative trebuie să fie concise, dar lămuritoare și nu trebuie să se facă economie de note, dacă sînt necesare pentru înțelegerea textului. Notele ar trebui puse în josul paginii, și nu la sfîrșitul cărții, spre a se putea urmări mai ușor.

Reeditările de traduceri. Sînt firește cazuri, în special pentru poezie, cînd reeditările de traduceri sînt necesare. Am vorbit mai înainte de greutatea care se ridică în calea realizării unei bune traduceri în versuri, unde se cere un viguros talent. Traduceri ca cele realizate de Murnu nu pot fi făcute oricînd și de oricine. Dar nici chiar în acest domeniu nu este bine să se pornească de la principiul că un mare efort al altui traducător talentat n-ar putea să-l depășească chiar pe Murnu. Limba este în continuă evoluție și oricînd se pot găsi noi forme de redare în romînește a epopeelor homerice.

Cînd este vorba de proză însă credem că aci n-ar trebui precepuțit nici un efort ca, chiar dacă pentru un autor există traduceri bune, să se obțină traduceri și mai bune. În toate limbile europene există mai multe traduceri pentru unele din operele clasicilor greco-latini și acest fapt nu constituie un îndemn la părăsirea unor noi tentative de traducere. În special pentru marile opere în proză — Tucicide, Demostene și, în general, oratorii, Polibiul etc., la greci, Cicero, Salustiu, Titus Livius, Seneca, Petroniu, Quintilian și alții, la romani — ar trebui reimprospătate eforturile de a se realiza cît mai bune traduceri.

Deocamdată, pentru unii dintre acești autori sau pentru unele din operele lor nu există nici o traducere în romînește, necum să mai poată fi vorba de noi traduceri. Bineînțeles că operele traduse și epuizate pentru care nu se prezintă noi oferte de traducere sau se prezintă oferte necorespunzătoare pot fi reeditate. În situația în care ne aflăm în privința traducerilor, nu prea vedem însă traduceri în proză care ar merita să fie reeditate.

Concluzie. Pentru a remedia lipsurile de mai sus, un contact periodic între Societatea de studii clasice, catedra de filologie clasică de la Universitatea « C.I.Parhon », cu editurile interesate și cu Ministerul Învățămîntului, ar putea pune în discuție întreaga organizare a unor colecții de traduceri, a desemnării traducătorilor, a revizorilor etc. Socotim că dezbaterile în curs este abia un început, care, pe viitor, poate avea urmări cît se poate de favorabile pentru traducerile din autorii antici.